

Жунусалиева К. Т.

ЖАРКЫНАЙЫМДЫН ОБРАЗЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Жунусалиева К. Т.

ОБРАЗ ЖАРКЫНАЙЫМ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

К. Т. Zhunusalieva

THE IMAGE OF JARKYNAYM IN KYRGYZ LITERATURE

УДК.894.341-09 (043.3)

Кокон хандыгынын учурунда Шералынын аялы Жаркынайым маанилүү роль ойногон. Анын атасы Асперди датка тарыхты Ажибек датка деген ысым менен белгилүү. Кокон хан жана Хива хандыктарынын белгилүү мамлекеттик ишмери болгон. Жаркынайым Шералы хандын бийлигинин бекемделишине кыргыз урууларынын биримдиги үчүн көп иш-аракеттерди жасаган. Тарыхый окуялар менен инсандарды көркөм адабиятта сүрөттөө жана анализдөө акыркы мезгилде актуалдуу маселелерден болуп келе жатат. Кыргыздар Кокон хандарынын дипломатиялык саясатында көрүнүктүү роль ойногондугу, ошол эле учурда хандардын баскынчылык саясатынын объектиси болгондугун көрүүгө болот. Жаркынайым жашаган доор, Кокон хандыгынын өкүм сүрүшүндө анын тарыхы менен тыгыз байланышта болгондугун баамдайбыз, анткени кандай доор болбосун коом менен адам турмушу диалектикалык байланышта турат. Макалада Кокон ханышасы, коомдук ишмер, ордодо Хаким айым деген ысым менен белгилүү болгон Жаркынайымдын образы адабиятта кандай чечмеленгендиги тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: тарыхый личность, тарыхый окуя, ханыша, Кокон хандыгы, адабият, тарых.

Во время Кокандского ханства жена Шералы Жаркынайым играла важную роль. Её отец Асперди датка в истории как Ажыбек датка, был известным как государственным деятелем Кокандского ханства и ханства Хивы. Жаркынайым внесла большой вклад для объединения кыргызских племен в укреплении власти Шералы хана. Можно проследить дипломатическую политику играющую видную роль в Кокандском ханстве и в то же время объекты политического наступления. Оценивается век, в котором проживала Жаркынайым, во время Кокандского ханства, так как любой век имеет связь между диалектологией и человеческой жизнью. В статье речь идет об образе Жаркынайым, как общественной деятельнице Кокандского ханства под именем Хаким айым.

Ключевые слова: историческая личность, исторические события, царица, Кокандское ханство, литература, история.

During the Kokon khanate, Sherali's wife Zharkynayim played the important role. Her father Asperi datka in history as Ajybek datka was a famous statesman of the Kokon khanate and the Khanate of Khiva. Zharkynayim contributed a great deal to unite the Kyrgyz tribes in strengthening Sheraly Khan's power. Recently, historical events and the personality of the image in fiction are relevant. It is possible to trace the diplomatic policy playing the prominent role of the Kokon khanate and at the same time the objects of the political offensive. The

age in which Zharkynayim lived during the time of the Kokon Khanate is estimated, since any age has a connection between dialectology and human life. In the article we are talking about the image of Zharkynayim as the active figure of the Kokon queen, known as Hakim Ayim.

Key words: historical personality, historical event, queen, Kokand khanate, literature, history.

Кыргыз элинин улуттук эгемендүүлүккө ээ болушу элибиздин тарыхы жөнүндөгү чындыкты билүүгө жол ачты, башкача айтканда, жаңы архивдик маалыматтардын ачылышынан, изилдөө ой-чабыттарынын кеңейишинен, теориялык билимдердин өркүндөтүлүшүнөн улам көпчүлүк фактыларга, саясий окуяларга жана тарыхыбыздын көз жаздымында калган көптөгөн кырдаалдарына объективдүү баа берилип, тарых процессинин өсүшүнүн жана алга жылышынын мыйзам ченемдүүлүгүн дүйнөлүк масштабда окуп үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк ачылды. Элибиздин тарыхын кең-кесири чагылдырган, ар тараптуу жактарын жаңыча көз караш менен изилдеген бир топ эмгектер пайда болду. Албетте, бул чети оюлбаган дың сыяктуу изилдөөчүлөрдүн бүйүрүн кызгытып, изилдөөнү күтүп жатты. XIX кылымдагы кыргыз урууларынын ири жол башчылары Боромбай менен Камчыбектин, Байтик менен, Жантай менен Шабдандын, Алымбек менен Курманжандын ж.б. дагы ушулар сыяктуу кыргыз элинин өсүп-өнүгүү жолундагы кайчылаш учурларында элдин кызыкчылыгын жана ата-журтун коргоочун оор милдеттерин аркалаган көптөгөн эр азаматтардын чыныгы инсандык жүзүн жана ишмердигин ар тараптан туура жана объективдүү ачып көрсөтүүнү талап кылат, башкача айтканда кыргыз жазуучулары өткөөл жылдарда ачылган жаңы горизонтторго таянып турмуш чындыгын бардык карама-каршылыгында, тарыхый-турмуштук катмарды бүткүл турпатында чагылтууга жол берди.

«Тарыхый окуялар менен инсандардын көркөм адабиятта чагылышын анализдөө кийинки убакытта бир топ актуалдуу болуп келе жатат. Акын-жазуучулар тарыхый процесске атайы кайрылышып ой, идея айтууга аракет жасашууда, анткени мурдагыдай идеологиялык үстөмдүк болбогондуктан, тарыхый факты-материалдарга коркпой-үркпөй эле белсенип киришүүдө» – деп жазат А.Акматалиев. Бул маселе жөнүндө Н.И. Сиротюк төмөнкүдөй дейт: «Тарыхый

роман ириде мына мунусу менен айырмаланат. Ал тек гана болуп өткөндү эмес, ошону менен бирге, сөзсүз, конкреттүү тарыхты да, адамдардын тарыхый конкреттүү тажрыйбаларын да кайрадан тирилтет. Реалдуу тарых чыгармага жөн гана фон үчүн кызмат кылбайт, анын мазмунун да түзөт жана ага сюжет менен конфликттин чырмалышкан түйүндөрүн берет. Кыскасы, тарых – тарыхый романдын композициясынын жана анын бүткүл көркөмдүк тканынын негизи болуп калат.

Натыйжада, доор бүктөмүндө калып келген көптөгөн тарыхый маселелер, далай илимий жанылыктар, тактала элек маалыматтар илимий изилдөөнүн күн тартибине коюлду. Сөз кылчу темабыздын актуалдуулугу: кыргыз элинин өсүп-өнүгүү жолундагы кыйчалыш учурунда элдин кызыкчылыгын жана ата-журтун коргоо үчүн оор милдеттерди аркалаган эр азаматтардын инсандык жүзүн жана ишмердигин ар тараптан объективдүү ачуу менен тарыхый жана көркөм чындыктын катышын иликтөө маселеси турат. Кыргыз адабиятында роман жанры коомдун өнүгүшүнө жараша социалисттик реализмдин негизинде башталып, өнүгүп, өстү. Эпикалык тектин өзгөчө формасы катары, бир нече сюжеттик линияларды камтып, бир нече каармандардын көркөм образдарын жаратат. Белгилүү адабиятчы, сынчы К.Асаналиев айткандай: «Роман ар башка окуялардын жыйнагы эмес, ал бүтүн дене, бүтүн организм», - дейт.

Тарыхый көркөм чыгарманы талдоонун эффективдүү жолдорунун бири турмуш чындыгын тарыхый булактар менен салыштыруу болуп эсептелет. Тарыхый чыгарманын негизги максаты тарыхый турмуш чындыгын көркөм образ аркылуу анализдөө, иликтөө.

Тарыхый чыгармалардагы тарыхый жана көркөм чындыктын карым-катышы жөнүндөгү маселе негизги теориялык проблемалардын бири болуп эсептелет. Теориялык адабияттарда «тарыхый чындык» жана «көркөм чындык» ар кандай чечмеленип жүрөт. Тарыхый чындыктын мазмунун расмий документтер, замандаштарынын эскерүүлөрү, күндөлүктөр түзсө, алардын артында адам турат, анын окуяга берген субъективдүү мамилеси бар, ошол себептен тарыхый чындыктын абсолюттук эмес, салыштырмалуу аныктыгы тууралуу сөз кылуу оң.

Окумуштуу Л.П. Александрова бул терминди белгилүү бир доор же социалдык чөйрө жөнүндө сөз болгондо колдонууга болот, ал эми тарыхый инсан маселесине келгенде «тарыхый чындык» деген терминдин ордуна «турмуш чындыгы» деген терминди колдонууга сунуш кылат. Көркөм чындыкты жаратуу учун жазуучу колдонгон көркөм ойлоо фантазиясы чон роль ойнойт. Барыбызга белгилүү болгондой, доордун тарыхый чындыгын адамсыз сүрөттөгө мүмкүн эмес. Ар кандай тарыхый окуяга инсандар мамилеси: жеке адам жана коом, эл жана бийлик, адам жана үй-бүлө байланыштары аркылуу баа берилет. Ал эми тарыхый романдын мазмунун каармандын тарыхый турмушун түзөт.

Кайсы гана элдин болбосун, анын тарыхы, анын ичинен адабиятынын тарыхы көп кырдуу татаал көрүнүш болгондуктан. Ал изилдөөчүдөн да ошондой көп кырдуулукту талап кылат.

М. Горький айткандай: «Элдин адабиятын билиш үчүн, анын тарыхын билүү керек» – деген сөзү эске түшөт. Ал эми адабиятыбыздын тарыхын изилдөө өзүнчө сөз кылууга арзырлык.

Жаркынайым – (1802-1868-жж.) Кокон ханышасы, коомдук ишмер, ордодо Хаким айым деген ысым менен белгилүү болгон. Ошол доордогу кыргыз элинде гана эмес, коңшу хандыктар менен элдерде кадыр-баркка ээ болгон саруу уруусунун баргы уруусунан. Жаркынайымдын бала чагы Талас өрөөнүндө Кара-Буура суусунун жеегинде өткөн. Анын мүчөсү келишкен, сулуу, акылдуу, сөздү орду менен сүйлөгөн, эли кадырлаган кыз болгон. Атасы ажылыкка барып келгенден кийин жээни Шералыга алып берген. Жаркынайым ордодо аялдардын гана эмес, мамлекеттик иштер анын кийлигишүүсү менен бүткөн. 1853-жылы ордодогу ич ара тирешүүлөрдөн кийин, Жаркынайымдын буйругу менен Мусулманкул дарга асылган. 1862-жылы Бухара эмири Музафардын жардамы менен уулу Кудаярга бийликти алып берген. Кокон ордосундагы саясий күчтөрдүн күч алышы жана алардын кызыкчылыктары үчүн уулдарынын, неберелеринин набыт болушу саясий-дипломатиялык иштерине себепчи болгон. Ошол мезгилдин атактуу зайыптары Курманжан менен Зыйнатка “датка” наамын ыйгарууда Жаркынайымдын эмгеги зор. Ордодогулар Жаркынайымга “Хагнышайым” же “Хакимайым” деп кайрылышкан. Жаркынайым – өмүр бою ордонун ортосунда тигилген кыргыз бөз үйүндө жашаган. Каза болгондо бир нече күнгө сөзүлүп, чоң урмат сый менен коюлган. Кудаяр хан энесинин урматына 1869-1870-жж. Кокондо медресе курдурган. Медреседен калган жалгыз эстелик-медресенин эшиги азыркы күндө Кокон сарайы тарыхый музейинде сакталып турат. Ал эми Кокон шаарынын борборунда Жаркынайымдын күмбөзү Шералы хандын күмбөзүнө жанаша бүгүнкү күнгө чейин ошол бойдон турат. Романда негизги каармандардын өмүр шериги катары айымдардын элестүү образдары бар. Окурманды кайдыгер калтырбаган образдардын бири – Жаркынайымдын образы.

Шералини хан көтөрүп жатканда эле карыя датка Ажыбайдын жээнине карата «сенин тукумуң майдаланып кетпесин деп, тектүү жерден үйлөдүм» деген кеби бар. Демек, Жаркынайым тектүү жердин кызы. Дегеле кийинки урпагы үчүн кам көрө билген кыргыз элинде аялдыкка алуучу ургаачынын түпкү тегине чоң маани берет.

Жаркынайым теги жакшы дегендей акылдуу жан. Ал эркек деп этегин кармап жүргөн Шералиге караганда алда канча жетик, сезгич, өзүнүн өй-пикири, адамдарга берген баасы бар. Шералинин ички дареметин да билет. Ошондуктан анын ар бир кыймылына жараша жасаган ишин да байкай алат. Шералинин чоң жаңылыш жасаган ишин кебетесинен байкап суроо салды:

– Диванда эмне иш бүтүрдүнөр? Эшик ага эшикти бек тосту го деп, жүрөгү жамандыкты сезип, алдын-ала тынчсызданат. Иштин жайын билген сөң, бөлүмсүз күйөөсү ойрондоп салган ишти оңдоого чечкиндүү киришти:

«Кокуй, өлүгүндү көрөйүн жарым эс - деди ал. Чын айтып олтурасыңбы сен?.. эмне эле эшигин тостуруп күнкүлдөшүп калды десе булар. Кокуй. Кокуй. Эгер бүгүн Нүзүптүн башы кетсе, эртең сеники кетет. Ушуну билбейсиңби, кокуй жарым эс? Сен ошону менен кишисиң! Кокуй» (121-бет.).

Кан какшап безилдеп Абилди чакыртып, эшик илип олтурбай эле Шералиге башка жарлыкка мөөр бастырып, желдеттин артынан жигит жиберүүгө үлгүрдү, бирок Нүзүпту сактап калууга үлгүрбөй калды. Мына ушул колдон качкан убакыт Жаркынайымдын жүрөгүндөгү жаракат, көкүрөгүндөгү күйүт болуп калды. Өзү айткандай эле Нүзүптүн артынан көп узабай Шералинин башы кеткенде үч баласын корголоп эне – канаттуунун кейпин киет.

Балдар кайда? - деп Мусулманкул жулунуп кирип келгенде, бекитип олтурган балдардын эшигин тула бою менен тосуп жалынат;

– Буларга так-таажынын кереги жок, такка олтуруп атасы не тапты, жандары калсын бек. Кетебиз кайра Таласка.

– Бя, деди кекерлүү Мусулманкул, “кетебиз” десеңиз эле кете бересизби, канике айым? А кан бөлө электеринде не күнөө?

Жаркынайымдын өзү ойлогондой балдарын Таласка Мусулманкулдай адам карышкыры жибермек эмес. Жагдай-шартка жараша Жаркынайым так-таажы үчүн кырылышкан чөйрөдө балдарын башкалар пайдаланган бийлик абагында турмуш кечирүүгө мажбур болот. Автор ушул кырдаалды эске алгандыктанбы кийинки окуяларда Жаркынайымдын каарман катары жеке иш-аракетине орун берилбейт.

Анын бир гана Курманжан менен маектешкенин чагылдырган кыска эпизод бар. Бирок эки айымдын ангемесинде бири-бирине төп келбеген эки башка мүдөө байкалат. Жаркынайым тынч жашоону, Курманжан тескерисинче күрөшүп жашоону өмүр деп түшүнөт.

Албетте, Жаркынайымды Курманжан сыяктуу саясий көз караш, эл кызматын аркалоо жок. Анын романдын көркөм аянтындагы орду Шералинин кыска хандык мөөнөтү сыяктуу эле чектелүү. Кылымга тете өмүр сүргөн кыраан энебизди кыргыз тарыхындагы ээлеген орду жана кылган кызматы чынында да теңдешсиз.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар. - Б., 1999.
2. Акматалиев А. Тарых жана мезгил Б., 2007.
3. Абасбеков А. Жаркынайым. “Аялзат”, 2003.
4. Култаева Ү.Б. Тарыхый инсандардын тагдырын талдаганда. БГУнун жарчысы, №3.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б.2002.

Рецензент: к.филол.н., доцент Айталиева Т.К.